

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΑΡΧΩΝ¹

Γεώργιος Ι. Ανδρουτσόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Εκκλησιαστικού Δικαίου, Νομικής Σχολής Αθηνών, Δ.Ν. , Δικηγόρος

1. Εισαγωγή

Οι πολύμορφες παθογένειες της δημόσιας διοίκησης και οι σύμφυτες αγκυλώσεις που συχνά την χαρακτηρίζουν «ευθύνονται», κατά κύριο λόγο, για τη γέννηση των Ανεξάρτητων Αρχών, οι οποίες ήρθαν, όπως φαίνεται, για να μείνουν... Απτή προς τούτο απόδειξη η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (Ν. 2472/1997) και ο Συνήγορος του Πολίτη (Ν. 2477/1997) που συμπλήρωσαν την περασμένη χρονιά (2017) είκοσι συναπτά έτη ζωής και παρουσίας και πλέον κατά κάποιον τρόπο ενηλικιώθηκαν. Από το πεδίο των δράσεων και παρεμβάσεων τους δεν θα μπορούσε ασφαλώς να λείπουν τα ζητήματα θρησκείας, άλλως ειπείν το *θρησκευτικό φαινόμενο*. Το τελευταίο ρυθμίζεται συνταγματικώς «*με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τόσο στο επίπεδο του κράτους όσο και σε αυτό της κοινωνίας, τόσο ως δημόσιο όσο και ως ιδιωτικό ζήτημα*»², περιλαμβάνει δε η συνταγματική αυτή ρύθμιση αναγκαιώς και την κατοχύρωση της *θρησκευτικής ελευθερίας*.

Είναι προφανές ότι εν προκειμένω παρατηρείται μία θεματική ποικιλομορφία. Ζητήματα όπως το καθεστώς αδειοδότησης που ισχύει για τους ευκτήριους οίκους, οι αντιρρησίες συνείδησης, ο θρησκευτικός αυτοπροσδιορισμός, η τυποποίηση του προσηλυτισμού και άλλα³ «*ων ουκ έστι αριθμός*»⁴, για να δανεισθώ έναν παλαιοδιαθηκικό ψαλμό του Δαβίδ, έχουν τεθεί υπό τον μικροσκοπικό, περιπτωσιολογικό έλεγχο των Ανεξάρτητων Αρχών. Ο εύλογα περιορισμένος χρόνος της εισήγησης δεν επιτρέπει μία ολιστική θεώρηση των επιμέρους ζητημάτων. Για αυτό, επέλεξα να διαπραγματευθώ μία μόνο έκφασή τους, που εμφανίζει μάλιστα μία έντονη επικαιρική διάσταση: ο λόγος για το *μάθημα των θρησκευτικών και την απαλλαγή* από αυτό.

2. Το μάθημα των θρησκευτικών

«Ευθαρσείς δηλώσεις και κρυψίνοες υπαινιγμοί, άφθονες φημολογίες και βαθειά καχυποψία, μαχητικότητα και απογοήτευση, όλα αυτά συνθέτουν, σε ποικιλία

¹ Εισήγηση στο 5ο ετήσιο επιστημονικό Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων σε συνεργασία με τον Δικηγορικό Σύλλογο Βόλου (Βόλος, 11/12.5.2018) με θέμα «*Διάλογοι συνταγματικού, διοικητικού και ευρωπαϊκού δικαίου*». Διατηρείται το κείμενο της προφορικής εισηγήσεως. Προστέθηκαν μόνο οι όλως αναγκαίες υποσημειώσεις. Το κείμενο αποτελεί *ενημερωμένη, βιβλιογραφικά και νομολογιακά, εκδοχή του αντίστοιχου κεφαλαίου (§ 16) από το όλως πρόσφατο βιβλίο μου υπό τον τίτλο *Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας. Συνήγορος του Πολίτη - Αρχή Προστασίας Δεδομένων* [= Σειρά: Νομοκανονικά Παράφυλλα, 1], Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2018.*

² Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, «*Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και το θρησκευτικό φαινόμενο*», Νομοκανονικά 1/2005, σ. 11 επ., εδώ σ. 19.

³ Βλ. ad hoc όλως προσφάτως Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας κ.λπ.*, passim.

⁴ Ψαλμός 103:25.

αναλογιών, εντάσεων και αντιθέσεων, την ατμόσφαιρα μέσα στην οποία αναδεύεται σήμερα το ζήτημα του μαθήματος των θρησκευτικών».

Το παράθεμα αυτό δεν έχει γραφεί σήμερα, αλλά πριν από 20 χρόνια⁵. Ήταν το 1998, όταν και τότε τα «Θρησκευτικά» μονοπωλούσαν σχεδόν τη δημόσια συζήτηση εξ αφορμής μιας άλλης απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας⁶. Ωστόσο, ανεπίγνωστα έστω, περιγράφει, προφητικά θα έλεγε κανείς, και το σήμερα, αποδεικνύοντας τελικώς ότι η ζωή μας «κύκλους κάνει»...

Βασική αποστολή του κράτους είναι, κατά ρητή συνταγματική επιταγή, η παροχή παιδείας, που αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, και στην ανάπτυξη *θρησκευτικής συνείδησης*⁷. τούτο σημαίνει, αφενός ότι το ελληνικό κράτος δεν επιτρέπεται να αναπτύξει αθεϊστική δραστηριότητα⁸ στα σχολεία και αφετέρου ότι οφείλει να σέβεται, κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, τις λοιπές θρησκείες. Έτσι, το κράτος εξαντλεί την υποχρέωσή του με την πρόβλεψη της θρησκευτικής διδασκαλίας στα σχολεία⁹, ενώ οι γονείς, οι οποίοι τυχόν δεν ενστερνίζονται την ορθόδοξη πίστη, διατηρούν το δικαίωμα να απομακρύνουν τα τέκνα τους από το μάθημα των θρησκευτικών και αντιστοίχως τις, θρησκευτικού περιεχομένου, σχολικές εκδηλώσεις¹⁰, όπως η πρωινή προσευχή και ο εκκλησιασμός¹¹. Να σημειωθεί εδώ ότι στο Σχέδιο Συντάγματος που υπέβαλε η Κυβέρνηση Κ. Καραμανλή, η οποία προήλθε από τις πρώτες ελεύθερες εκλογές, τον Ιανουάριο 1975 απουσίαζε κάθε αναφορά σε θρησκευτική αγωγή, η οποία τυγχάνει ευεξήγητη εάν αναλογιστεί κανείς «τη φορτική

⁵ Έτσι Θ. Ν. Π[ΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ], Προλογικό υπό τον τίτλο «Ανάμεσα σε δύο γενικές», Σύνταξη τεύχ. 65, έτ. 1998, σ. 3 επ. [3].

⁶ Πρόκειται για τη Σ.τ.Ε. 2176/1998: ΕΔΔΔ 1998, σ. 885 επ.

⁷ Πρβλ. Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟ, *Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης* [= Κριτικές μελέτες, 6], 1992, σ. 52, ο οποίος παρατηρεί ότι η διάταξη του άρθρου 16 § 2 Σ. ανήκει στις διατάξεις εκείνες, οι οποίες «προκάλεσαν από την πρώτη στιγμή την ανησυχία και τη δυσπιστία της θεωρίας, που εντόπισε σε αυτές επιβίωση στοιχείων μιας σχετικιστικής και λειτουργικής αντίληψης της ελευθερίας συνείδησης, ικανών να δικαιολογήσουν παλαιές και νέες διακρίσεις για ιδεολογικούς ή θρησκευτικούς λόγους στην εκπαιδευτική [...] νομοθεσία».

⁸ Σύμφωνα με τον Β. ΒΟΥΤΣΑΚΗ, «Παιδεία και ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», Νομοκανονικά 1/2004, σ. 11 επ. [εδώ σ. 13], οι μνημονευόμενοι στο άρθρο 16 § 2 Σ. σκοποί, άρα και η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, είναι δεσμευτικοί, ακόμα και εάν δεχθούμε ότι το Σύνταγμα περιέχει διατάξεις με λιποβαρές –όχι όμως ανύπαρκτο- κανονιστικό περιεχόμενο. Πρβλ. ΜΙΧ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *Συζήτηση με θέμα «Εκκλησία και Κράτος. Το ζήτημα του χωρισμού»*, Σύνταξη, τεύχ. 110, Απρίλιος – Ιούνιος 2009, σ. 61, ο οποίος σημειώνει ότι «Δεν θα συμφωνούσα με την ερμηνεία ότι στην καλλιέργεια, την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνεται και η αποθετική πλευρά, δηλαδή και η καλλιέργεια μη θρησκευτικής συνείδησης».

⁹ Πρβλ. Θ. Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Το νομοθετικό καθεστώς και οι σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το κράτος: δεδομένα και παρανοήσεις», Νομοκανονικά 2/2017, σ. 29 επ. [εδώ σ. 61], ο οποίος ορθώς επισημαίνει ότι τυχόν «κατάργηση ή τροποποίηση του τεκμηρίου περί επικρατούσας θρησκείας στο άρθρο 3 § 1 Σ. δεν θα επιφέρει κατάργηση του μαθήματος των θρησκευτικών, καθώς η θρησκευτική αγωγή έχει αυτοτελή θεμελίωση σε άλλη διάταξη (βλ. άρθρο 16 § 2 Σ.)».

¹⁰ Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, γ' έκδ. (με τη συνεργασία Β. Κ. ΜΑΡΚΟΥ), Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκουλα, 2016, σ. 26. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Αν ο Καραμανλής είχε επιμείνει το 1975...», εφ. *Το Βήμα* της 9ης Οκτωβρίου 2016, σ. Α 28 - 29.

¹¹ Βλ. άρθρα 13 §§ 5 εδ. α', 9 και 10 Π. Δ. 201/1998 «Οργάνωση και λειτουργία Δημοτικών Σχολείων» (Ε.τ.Κ. Α' 161/13.7.98). Πρβλ. Γνμδ. Ν.Σ.Κ. 538/1960 (Τμ. Α'): Α.Ε.Κ.Δ. ΙΣΤ' (1961) 47 κατά την οποία είναι νόμιμη και δικαιολογημένη η άρνηση συμμετοχής μαθητή στην πρωινή προσευχή και τον εκκλησιασμό, εφόσον δεν το επιτρέπουν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων του.

και μέχρι γελοιοποιήσεως επίκληση των “ελληνοχριστιανικών ιδεωδών” από τη στρατιωτική δικτατορία»¹².

Ένα «ακανθώδες» ζήτημα¹³, το οποίο, ακόμα και σήμερα, στασιάζεται, είναι η *απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών*, που συνδέεται αναγκαίως με τη φύση και το περιεχόμενό του και ειδικώς τόσο με την κατηχητική ή θρησκευσιολογική διάστασή του όσο και με την υποχρεωτικότητα ή προαιρετικότητα της διδασκαλίας του.

1. Οι αποφάσεις των Αρχών περί απαλλαγής

1. Η ΑΠΔΠΧ, με απόφασή της ήδη από το έτος 2002¹⁴, έχει συστήσει προς το Υπουργείο Παιδείας να τροποποιήσει το καθεστώς απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, το οποίο προϋπέθετε αναγκαίως δήλωση ότι ο μαθητής είναι άθρησκος, ετερόδοξος, ετερόθρησκος ή οπαδός της θρησκευτικής κοινότητας των Μ.τ.Ι.¹⁵, ώστε να αρκεί απλώς η επίκληση γενικότερων πεποιθήσεων των γονέων και να μην επιβάλλεται οποιαδήποτε διευκρίνιση ως προς το θρήσκευμα.

2. Ο ΣτΠ ασχολήθηκε, το πρώτον, με το ζήτημα, το ίδιο έτος (2002)¹⁶, όταν γονείς μαθητή στο Ε΄ Λύκειο Πετρούπολης ζήτησαν την *απαλλαγή του γιού τους από το μάθημα των θρησκευτικών* και η διεύθυνση του σχολείου αρνήθηκε την απροϋπόθετη ικανοποίηση του αιτήματός τους. Ο ΣτΠ και επεσήμανε σχετικώς ότι το Σύνταγμα και η Ε.Σ.Δ.Α. επιβάλλουν την *απαλλαγή των ετερόθρησκων μαθητών από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών*, χωρίς η *απαλλαγή αυτή να συνοδεύεται από οποιαδήποτε επαχθή προϋπόθεση*, όπως η *αποκάλυψη από τον μαθητή των πραγματικών του θρησκευτικών πεποιθήσεων*, η οποία συνιστά προσβολή της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας¹⁷.

Πλην όμως, ενόψει της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από το 1995¹⁸, που έχει κρίνει *θεμιτή την απαίτηση αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών*, ήτοι ότι είναι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι ή άθεοι, ως αναγκαίο όρο για την *απαλλαγή τους από τα θρησκευτικά*, το εν λόγω δικαίωμα δεν περιλαμβάνει στο κανονιστικό του πεδίο ακόμα και

¹² Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «*Η συνταγματική επιταγή για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως*», Σύνταξη τεύχ. 65, έτ. 1998, σ. 30 επ. [εδώ σ. 31].

¹³ Το ζήτημα του περιεχομένου της θρησκευτικής εκπαίδευσεως, που συναρτάται άμεσα με την *απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών*, διατηρεί, κατά τον ΣτΠ [βλ. το με αριθ. πρωτ. 21148.08.1/4.6.2009 έγγραφο προς το ΥΠΕΠΘ], αυτοτελή παιδαγωγική σοβαρότητα, ιδιαίτερες συνταγματικές όψεις και εξόχως πολιτικό χαρακτήρα.

¹⁴ ΑΠΔΠΧ 77Α/ 25.6.2002: Νομοκανονικά 1/2003, σ. 183 επ.

¹⁵ Εγκύκλιοι Γ2/8904/29.11.1995 και Γ1/11/2.1.1990 ΥΠΕΠΘ.

¹⁶ Πόρισμα ΣτΠ 3607.02.2.3/7.6.2002· πρβλ. ΣΤ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ και Α. ΒΑΛΙΑΝΑΤΟ, «*Σχολιασμός των Πορισμάτων του Συνηγόρου του Πολίτη για το μάθημα των Θρησκευτικών*», Σύνταξη τεύχ. 93, έτ. 2005, σ. 102-105 και 105-106 αντιστοίχως.

¹⁷ Πρβλ., ομοίως, Πόρισμα ΣτΠ 19905.04.2.1/15.11.2004: Νομοκανονικά 2/2005, σ. 167-170 = «*Πορίσματα Συνηγόρου του Πολίτη περί απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών*», (Πόρισμα 3607.02.23/7.6.2002, έγγραφο 19905.04.2.1/15.11.2004), Σύνταξη τεύχ. 93, έτ. 2005, σ. 93-101· πρβλ. τη με αριθ. πρωτ. 607.02.2.1/7.3.2002 *Επιστολή* του ΣτΠ προς τη Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσεως, ΤοΣ 5/2002, σ. 795 επ.

¹⁸ Βλ. Σ.τ.Ε. 3356/1995 Τμ. ΣΤ΄ (Πρόεδρος: Α. Ν. Μαρίνος - Εισηγητής: Ε. Δαρζέντας): ΝοΒ 43 (1995) 925 επ. με παρατηρήσεις Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ και Ν. ΦΡΑΓΚΑΚΗ. Πρβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, «*Η “ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης” στην προκρούστεια κλίνη της “επικρατούσας θρησκείας”*», ΝοΒ 43 (1995) 982 επ.· πρβλ. την κλασική μονογραφία ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση – από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, 1998.

ορθόδοξους μαθητές. Και τούτο, διότι ως ανελαστική προϋπόθεση για την απαλλαγή ενός μαθητή κρίνεται η απόδειξη (με σχετική δήλωση) της ιδιότητάς του ως μη ορθόδοξου.

Ακολούθως, μετά από την έκδοση της αποφάσεως του Ε.Δ.Δ.Α. στην υπόθεση «*Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος*» (21.02.08)¹⁹, όπου κρίθηκε, με αφορμή τη διαδικασία επιλογής μη θρησκευτικού όρκου, ως αθέμιτη η αξίωση [ακόμα και αρνητικής] γνωστοποίησης πεποιθήσεων ως προϋπόθεση άσκησης του δικαιώματος, ο ΣτΠ θεώρησε αναπόφευκτη την επανεξέταση του καθεστώτος της απαλλαγής²⁰.

Το καλοκαίρι του έτους 2008, το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε δύο εγκυκλίους²¹, σύμφωνα με τις οποίες για την απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών αρκεί απλή δήλωση των μαθητών ότι δεν επιθυμούν, για λόγους συνείδησης, την παρακολούθησή του, χωρίς να αξιώνεται συγχρόνως από αυτούς θετική ή αρνητική δήλωση του θρησκευματος. Ωστόσο, ακολούθως, εκδόθηκε διευκρινιστικώς νεώτερη²² εγκύκλιος, κατά τη διατύπωση της οποίας οι μη ορθόδοξοι –ήτοι, αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι-, οι οποίοι απαλλάσσονται για λόγους συνείδησης από το μάθημα των θρησκευτικών, παρακολουθούν τη συγκεκριμένη ώρα υποχρεωτικώς τη διδασκαλία διαφορετικού διδακτικού αντικειμένου σε άλλο τμήμα της ίδιας τάξης²³. Με την τελευταία αυτή εγκύκλιο φαίνεται να καταργήθηκαν σιωπηρώς οι αμέσως προηγούμενες και επομένως, το δικαίωμα απαλλαγής να επιφυλάσσεται μόνο για τους μη ορθόδοξους μαθητές.

Ο ΣτΠ, με αφορμή την *τρίτη* κατά σειρά εγκύκλιο του ΥΠΕΠΘ, διατύπωσε εκ νέου, και μάλιστα ανεπιφυλάκτως αυτή τη φορά, τη θέση του²⁴ ότι η απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να γίνεται απροϋποθέτως, με μόνη την επίκληση λόγων συνείδησης, το σχετικό δε δικαίωμα αφορά σε όλους ανεξαιρέτως, επομένως ακόμα και ορθόδοξους μαθητές.

Η άποψη αυτή του ΣτΠ προκάλεσε την αντίδραση του [τότε] Υπουργού Παιδείας *Ευρυπίδη Στυλιανίδη*, ο οποίος απέδωσε στην Ανεξάρτητη Αρχή «*υπέρβαση των ορίων της θεσμικής της αρμοδιότητας*»²⁵. Ωστόσο, ανεξαρτήτως των τυχόν ενστάσεων που μπορεί κανείς να διατυπώσει για τη συλλογιστική του ΣτΠ, δεν πρέπει να παροράται το γεγονός ότι αυτός έχει, κατά την άσκηση του έργου του, ως σκοπό και στόχο την αναζήτηση και εξεύρεση κοινώς αποδεκτών λύσεων με τη Δημόσια Διοίκηση, μέσα σε πνεύμα συνεργασίας και συναίνεσης²⁶, επιδιώκει,

¹⁹ ΝοΒ 56 (2008) 1662 επ., με σχόλιο Β. ΧΕΙΡΔΑΡΗ.

²⁰ Βλ. το με αριθ. πρωτ. 13216.07.2.3/5.3.2008 έγγραφο του ΣτΠ.

²¹ Πρόκειται για τις υπ' αριθ. 91109/Γ2/10.7.2008 και 104071/Γ2/4.8.2008 εγκυκλίους.

²² Υπ' αριθ. Φ12/977/109744/Γ1/26.8.2008.

²³ Πρβλ. την περίπτωση Μουσουλμάνων μαθητών σε δημοτικά σχολεία Δωδεκανήσου, όπου, παρά την απαλλαγή τους από το μάθημα των θρησκευτικών, εξακολουθούσαν να παραμένουν στην αίθουσα κατά την ώρα διδασκαλίας του μαθήματος: βλ. σχετικώς το με αριθ. πρωτ. 17247.01.2.2/26.11.2001 έγγραφο του ΣτΠ, ΤοΣ 27 (2001) 1177 επ. και το σχετικό Πόρισμα 17247.01.2.2/16.01.2002 = Ετήσια Έκθεση ΣτΠ 2001, Αθήνα, 2002, σ. 102, όπου επισημαίνεται ότι σε σχέση με την απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών είναι προφανές ότι η εν λόγω υποχρέωση της πολιτείας δεν είναι δυνατόν να περιορίζεται στη «*διοικητική*» απαλλαγή από το μάθημα και την εξέταση αυτού, αλλά οφείλει να επεκτείνεται και σε *πλήρη απομάκρυνση* των ετερόθρησκων μαθητών από την αίθουσα όπου διδάσκεται.

²⁴ Με αριθ. πρωτ. 15595.02/2008, 17598.01/2008, 17454.01/2008 και 17676/14.11.2008 έγγραφο ΣτΠ προς το ΥΠΕΠΘ.

²⁵ Βλ. τη με αριθ. πρωτ. 450/20.11.2008 επιστολή διαμαρτυρίας του ΥΠΕΠΘ και την από 21.11.2008 ανταπάντηση του ΣτΠ.

²⁶ ΕΥΔ. - ΕΒΕΛ. ΚΑΡΑΣΤΑΜΑΤΗ, «*Η εξέλιξη του πεδίου δράσης και των αρμοδιοτήτων του Συνηγόρου του Πολίτη*», «*Ανεξάρτητη Αρχή*» 7 (2010) 15-36, εδώ 18.

δηλαδή, τη φιλική διευθέτηση των νομικών διαφορών και διαφωνιών, με τη διαμεσολάβηση, και όχι τη διαπόμπευση ή την τιμωρία της τελευταίας²⁷. Μάλιστα, η υπόθεση της απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών αποτελεί, όπως υποστηρίζεται, χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας του ΣτΠ να πείσει τη Διοίκηση, πραγματώνοντας τον διαμεσολαβητικό του ρόλο, χωρίς να καταφεύγει σε υπερβατικές κατασκευές διοικητικής ηθικής ή φιλανθρωπίας²⁸, αλλά επιχειρηματολογώντας στη βάση ρητών διατάξεων, στις οποίες περιλαμβάνονται, βεβαίως, και εκείνες του Συντάγματος²⁹.

3. Το όλο ζήτημα ανακινήθηκε, εκ νέου μετά από την έκδοση της με αριθ. 115/2012 αποφάσεως του Διοικητικού Εφετείου Χανίων³⁰, η οποία, αφού υπογράμμισε την υποχρεωτικότητα του μαθήματος των θρησκευτικών, έκρινε, μεταξύ άλλων, αφενός ότι δικαίωμα απαλλαγής από αυτό έχουν *μόνο* οι ετερόδοξοι ή αλλόθρησκοι μαθητές και αφετέρου πως στην οικεία δήλωση απαλλαγής αρκεί η αναφορά ότι ο μαθητής δεν είναι ορθόδοξος, και εξ αυτού επικαλείται λόγους θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς να είναι αναγκαία η μνεία του θρησκευόμενου στο οποίο ανήκει, εκτός εάν το επιθυμεί. Στοιχείται, επομένως, η απόφαση με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο, ήδη από το 1995 (με αριθ. 3356), είχε κρίνει ομοίως³¹ ...

Μία πρώτη απόπειρα να ενσωματωθεί το διατακτικό της εν λόγω απόφασης στη σχολική πρακτική έγινε με εγκύκλιο του Υπουργού Παιδείας *Κων. Αρβανιτόπουλου* τον Σεπτέμβριο 2013³². Ωστόσο, η προσθήκη στη δήλωση απαλλαγής της αναφοράς ότι η απαλλαγή χορηγείται, πέραν της περίπτωσης που ο μαθητής δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος, διαζευκτικώς [και] *με την απλή επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης*, δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι δικαιούχοι της απαλλαγής μπορούσαν να είναι και ορθόδοξοι μαθητές, γεγονός το οποίο συνιστούσε διαφοροποίηση προς την άνω δικαστική κρίση. Τελικώς, σε εκτέλεση της ανωτέρω απόφασης του Διοικητικού Εφετείου Χανίων, εκδόθηκε, με *όμοιο* περιεχόμενο, σχετική εγκύκλιος³³ του τότε Υπουργού επί της Παιδείας *Ανδρέα Λοβέρδου*³⁴, με την

²⁷ Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, *Εισαγωγή*, Ετήσια Έκθεση ΣτΠ 1999, Αθήνα, 2000, σ. 7 επ.

²⁸ Έτσι Μ. ΤΣΑΠΟΓΑΣ, «*Από το διοικητικό έλεγχο στη διοικητική διαμεσολάβηση*» σε: Μ. ΤΣΑΠΟΓΑ - Ι. ΚΟΥΦΑΚΗ - Κ. ΜΑΡΚΕΤΑΚΗ - Π. ΜΟΥΖΟΥΡΑΚΗ, Ο Συνήγορος του Πολίτη και η ενδυνάμωση προστασίας των δικαιωμάτων, [= Διοίκηση και Πολιτεία – Μελέτες 30], 2003, σ. 11-23, ιδίως σ. 15-17.

²⁹ Σύμφωνα με τον Γ. ΚΑΜΙΝΗ, «*Συνήγορος του Πολίτη και θρησκευτική ελευθερία*», ΤοΣ 26 (2000) 597, ο ΣτΠ προσπαθεί «να εμψυχήσει στη Διοίκηση ένα πνεύμα ευλαβικής τήρησης των συνταγματικών διατάξεων».

³⁰ Βλ. [απόσπασμα]: Νομοκανονικά 1/2013, σ. 161 επ., με σχόλιο Γ. Κ. ΙΑΤΡΟΥ [σ. 166 επ.]· πρβλ. ΣΤ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, «*Απαλλαγές στο μάθημα των θρησκευτικών και η ανάγκη νέας ρύθμισης του ζητήματος (Με αφορμή τη Διοικ. Εφ. Χαν. 115/2012)*», Νομοκανονικά 1/2013, σ. 95-106.

³¹ Για μία επισκόπηση της σχετικής νομολογίας του Συμβουλίου Επικρατείας, βλ., αντί άλλου, Α. Ν. ΜΑΡΙΝΟΥ, «*Το μάθημα των Θρησκευτικών στα σχολεία, το Σύνταγμα και η στάσις των Ελληνικών Κυβερνήσεων των τριάντα τελευταίων ετών*», ΕΔΔΔΔ 56 (2012) 841 επ.· πρβλ. ήδη Δ. Γ. ΚΡΕΜΠΙΕΝΙΟΥ, *Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα*, [=Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου. Σειρά Β': Μελέτες, 8], Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2018, σ. 83 επ.

³² Βλ. την υπ' αριθ. πρωτ. 133099/Γ2/19.9.2013 εγκύκλιο.

³³ Υπ' αριθ. πρωτ. 12733/Δ2/23.1.2015.

³⁴ Ο ΣτΠ (βλ. Ετήσια Έκθεση 2015, σ. 110), αν και κατανοεί πλήρως την προσπάθεια των εκπαιδευτικών να αντιμετωπίσουν τις περιπτώσεις καταχρηστικής ασκήσεως του δικαιώματος της απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, επιστρά την προσοχή στο γεγονός ότι «η απόρριψη των σχετικών αιτημάτων δεν θα πρέπει να γίνεται με τρόπο που αντιβαίνει στις διεθνείς υποχρεώσεις της

οποία κρίθηκε, και δικαστικώς³⁵, ότι επιτεύχθηκε η συμμόρφωση της Διοίκησης με το ως άνω διατακτικό.

4. Ωστόσο, το περίπυστο πλέον αυτό ζήτημα ήχθη ενώπιον της ΑΠΔΠΧ και πάλι το έτος 2015, μετά από καταγγελία μητέρας ανήλικου μαθητή ότι η διεύθυνση του σχολείου όπου αυτός φοιτούσε αρνείτο, κατά παράβαση προηγούμενης απόφασης Αρχής³⁶, να του χορηγήσει απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών, χωρίς την προσκόμιση υπεύθυνης δηλώσεως των γονέων του ότι δεν είναι ορθόδοξος χριστιανός³⁷. Σε ένα πρώτο στάδιο η ΑΠΔΠΧ, διαπιστώνοντας αφενός ότι οι άνω υπουργικές εγκυκλίαι αντιστρατεύονται το περιεχόμενο της με αριθ. 77Α/2002 απόφασής της και αφετέρου πως «το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών είναι μείζονος σημασίας», αποφάσισε την παραπομπή του ζητήματός ενώπιον της Ολομέλειάς της³⁸.

Πράγματι, με την υπ' αριθ. 94/2015 απόφαση³⁹, κρίθηκε, εν Ολομελεία, ότι η δήλωση πως οι γονείς του μαθητή (αν είναι ανήλικος) επιθυμούν την απαλλαγή του από το μάθημα των θρησκευτικών για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, υπό την ουσιαστική έννοια του όρου, χωρίς, επομένως, να απαιτείται άνευ ετέρου δήλωση ότι ο μαθητής δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, δεν αντίκειται στις διατάξεις της νομοθεσίας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων⁴⁰. Υπ' αυτήν την έννοια η απαίτηση της άνω εγκυκλίου Λοβέρδου να δηλώνεται ότι υπάρχουν «λόγοι θρησκευτικής συνείδησης» για να νομιμοποιείται η απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών δεν είναι αντίθετη με το Σύνταγμα. Είναι προφανές ότι η κρίση αυτή της ΑΠΔΠΧ υποχωρεί, έστω ανεπαισθήτως, κατά ένα τουλάχιστον βήμα από την προγενέστερη απόφασή της του έτους 2002, με βάση την οποία αρκούσε για την πληρότητα της δήλωσης απαλλαγής η επίκληση γενικώς των πεποιθήσεων των γονέων, χωρίς την ανάγκη καμίας περαιτέρω εξειδίκευσής τους...

II. Κριτική θεώρηση

1. Είναι γεγονός ότι κάθε δημοκρατικό κράτος, ακόμα και σε κοινωνίες με υψηλό βαθμό εκκοσμίκευσης, είναι υποχρεωμένο να παίρνει θέση έναντι της θρησκευτικής ετερότητας· είναι υποχρεωμένο, με άλλα λόγια, να διαχειριστεί τις

χώρας και δεν συνάδει με τον επιβαλλόμενο σεβασμό στο ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας εκείνων των αιτούντων που ειλικρινώς διαθέτουν λόγους θρησκευτικής συνείδησης οι οποίοι τους εμποδίζουν να παρακολουθήσουν το μάθημα». Εξ αυτού, προτείνει την ανάκληση της επίμαχης αριθ. πρωτ. 12733/Δ2/23.1.2015 υπουργικής εγκυκλίου, επισημαίνοντας, ωστόσο, παραλλήλως ότι «ο υπεύθυνος διευθυντής του σχολείου δικαιούται να ελέγχει τη σοβαρότητα των υπεύθυνων δηλώσεων, που συνυποβάλλονται με την αίτηση απαλλαγής από το υποχρεωτικό μάθημα των θρησκευτικών» (βλ. ενδεικτικώς υπόθεση με αριθ. 198231/2015).

³⁵ Βλ. σχετικώς τη με αριθ. 1/2015 απόφαση του Τριμελούς Συμβουλίου του Διοικ. Εφ. Χανίων (άρθρο 2 § 1 εδ. ε' Ν. 3068/2002).

³⁶ Βλ. τη με αριθ. 77Α/2002 απόφαση της ΑΠΔΠΧ, όπ. π.

³⁷ Συναφούς περιεχομένου υπήρξε και η με αριθ. πρωτ. Γ/ΕΙΣ/1279/26.2.2015 αναφορά της Ενώσεως Αθέων, η οποία συνεξετάστηκε.

³⁸ Έτσι η με αριθ. 69/2015 απόφαση της ΑΠΔΠΧ (Τμ.).

³⁹ Βλ. το κείμενο σε Νομοκανονικά 2/2016, σ. 207 επ., με ενημερωτικό σημείωμα Δ. Γ. ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΥ (σ. 211 επ.) = ΕλλΔνη 56 (2015) 1772· πρβλ. ομοίως τη με αριθ. 4/2015 Γνμδ. ΑΠΔΠΧ. Βλ. σχετικώς και Ετήσια Έκθεση ΑΠΔΠΧ 2015, σ. 59 (ενότητα 3.2.4.1.).

⁴⁰ Άρθρο 4 § 1 στοιχ. α' και β' Ν. 2472/1997.

σχέσεις του με τις κοινότητες της κυρίαρχης θρησκείας, που έχουν διαμορφώσει διαμέσου των αιώνων την κοινωνική, ηθική ή και πολιτική ζωή⁴¹.

2. Η ύπαρξη στην ελληνική έννομη τάξη της ρύθμισης περί επικρατούσας θρησκείας (άρθρο 3 Σ.)⁴² γίνεται δεκτό ότι έχει ως πεδίο εφαρμογής το οργανωτικό μέρος του πολιτεύματος (π.χ. ως προς τη νομική μορφή της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁴³) και τους σκοπούς που το κράτος υποχρεούται να υπηρετεί (π.χ. στο πλαίσιο της εκπαίδευσης), αλλά δεν εκτείνεται σε ζητήματα ατομικών δικαιωμάτων⁴⁴, πολύ περισσότερο δεν νομιμοποιεί διακρίσεις σε βάρος πιστών άλλων, πλην της επικρατούσας, θρησκειών⁴⁵. Από τη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 3 §1 και 16 §2 Σ. προκύπτει ότι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, λόγω της προνομιακής θέσης της επικρατούσας Ορθόδοξης Εκκλησίας υπό την ανωτέρω έννοια, πρέπει να γίνεται κυρίως με βάση την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, η ιδιότευση της οποίας θα άφηνε κολοβή την κοινωνική συνοχή και συγκρότηση⁴⁶.

Έτσι, το μάθημα των θρησκευτικών, λόγω του υποχρεωτικού χαρακτήρα του, πρέπει να παρέχει γνώσεις, οι οποίες, σε πρώτο επίπεδο, θα αφορούν στην εξοικείωση του μαθητή με τα στοιχεία εκείνα που συγκροτούν προεχόντως την ελληνορθόδοξη παράδοση του τόπου, ως πίστη, λατρεία, ζωή, τέχνη και πολιτισμό και τα οποία διαμόρφωσαν την ταυτότητα της χώρας, ενώ, σε δεύτερη φάση, πρέπει να περιλαμβάνει αναγκαίως και αναφορές, κατά τρόπο αντικειμενικό και διόλου απαξιωτικό, μα συνάμα και παιδαγωγικά πρόσφορο, στην ιστορική παρουσία των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων και δοξασιών. Με τον τρόπο αυτό αποκλείεται η θεώρηση του μαθήματος υπό τον μανδύα μιας ομολογιακής μονομέρειας ή μιας απλής θρησκευολογικής πληροφόρησης, δεδομένου ότι ο κατηχητικός ή ομολογιακός

⁴¹ JOHN KEAST [επιμ.], *Θρησκευτική ετερότητα και διαπολιτισμική εκπαίδευση: ένα βοήθημα για τα σχολεία*, [μετάφραση ΝΑΥΣ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ - Α. ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΣ], Συμβούλιο της Ευρώπης, 2007, σ. 23.

⁴² Βλ. ήδη Κ.ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ, «Συνταγματική διάκριση Κράτους - Εκκλησίας: έννοια της επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτική ελευθερία» σε: Β. ΤΖΕΜΟΥ (επιμ.), *Σύγχρονα ζητήματα δημοσίου δικαίου*, 2018, σ. 74-82.

⁴³ Βλ. μια διαφορετική ανάγνωση σε Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η συσσωμάτωση της επικρατούσας ορθόδοξης εκκλησίας στην ελληνική έννομη τάξη: θεοϊδρυτος οργανισμός ή νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου;», Νομοκανονικά 1/2018, σ. 33 επ., ιδίως σ. 44 επ.

⁴⁴ Βλ. όλως προσφάτως Σ.τ.Ε. 660/2018 (Ολομ.): Νομοκανονικά 1/2018, σ. 130 επ., = ΘΠΔΔ 4-5/2018, σ. 329 επ. με παρατηρήσεις [I] Ω.-Μ. ΚΟΥΤΣΟΥΠΙΑ / Ε. ΠΑΛΙΟΥΡΑ και [II] Α. ΠΑΝΟΥΣΗ, σύμφωνα με την οποία «η περιεχόμενη στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος αναφορά ως “επικρατούσης” στην Ελλάδα, της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού αποτελούσε την εναρκτήρια διάταξη όλων των προϊσχυσάντων Συνταγμάτων (1844, 1864, 1911, 1927, 1952) και συνιστά μέχρι σήμερα βασικό στοιχείο της συνταγματικής παραδόσεως της Χώρας. Η αναφορά αυτή - όπως άλλωστε, και η επίκληση στην κεφαλίδα του Συντάγματος, της «Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»- συναρτάται με τον καίριο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, ιδίως κατά την προηγηθείσα της εθνικής ανεξαρτησίας χρονική περίοδο της τουρκοκρατίας, αποτελεί δε και διαπίστωση του πραγματικού γεγονότος ότι την θρησκεία αυτήν πρεσβεύει η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ενώ δεν στερείται η αναφορά αυτή και κανονιστικών συνεπειών (όπως π.χ. η καθιέρωση χριστιανικών εορτών ως υποχρεωτικών αργιών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα) [οι υπογραμμίσεις δικές μου].

⁴⁵ Βλ., αντί άλλου, Απάντηση του ΣτΠ στο υπ’ αριθ. πρωτ. 133/10.1.2001 έγγραφο της Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος σχετικά με το κεφάλαιο «Ελευθερία θρησκείας και πεποιθήσεων» της Ετήσιας Έκθεσης 1999, Αθήνα, 2001, σ. 8 [3].

⁴⁶ Βλ. ΝΙΚ. ΑΣΠΡΟΥΛΗ, *Περιοδικά Ανάλεκτα*, Θεολογία 83 (2012) 258, Παρουσίαση της συμβολής του Β. ΞΥΔΙΑ, «Κράτος και αλήθεια» στη Σύναξη, τεύχ. 124, 2012.

χαρακτήρας⁴⁷ κάθε διδασκαλίας [πρέπει να] ανήκει στον φυσικό βιωματικό χώρο της καθ' έκαστον εκκλησιαστικής κοινότητας⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση, το μάθημα των θρησκευτικών αδικείται κατάφωρα όταν αντιμετωπίζεται περιχαρακωμένο στις σχηματοποιήσεις είτε του *κατηχητισμού* είτε της *θρησκευσιολογίας*.

Ωστόσο, η πρόσφατη απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία έχει δεχθεί μία έντονη, αρνητική ως επί το πολύ, κριτική⁴⁹, δεν υιοθετεί τις παραδοχές αυτές⁵⁰. Καταρχάς, οφείλω, ως μία πρόδρομη παρατήρηση, να επισημάνω ότι, ανεξαρτήτως των επιμέρους επιφυλάξεων που μπορεί κανείς να διατυπώσει επί της αποφάσεως, αυτό που δεν μπορεί να καταλογίσει στο Σ.τ.Ε. είναι νομολογιακή ασυνέπεια και ανακολουθία⁵¹...

Περαιτέρω, σύμφωνα με την απόφαση, η θρησκευτική αγωγή κανοναρχείται, κατά τη συνταγματική επιταγή, με βάση το ορθόδοξο δόγμα, το οποίο δικαιούται όχι απλώς μία υπεροχική, αλλά αποκλειστική μνεία και αναφορά, αναγνωρίζοντας έτσι ότι συμβατή με το Σύνταγμα είναι μόνο η επιβολή μιας μονοφωνικής εκπαίδευσης του ορθόδοξου δόγματος⁵². Εξ αυτού του λόγου και με δεδομένο ότι η παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών με αυτό το περιεχόμενο αποτελεί συνταγματική υποχρέωση⁵³, οι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι και άθεοι μαθητές έχουν,

⁴⁷ Πρβλ. Α. ΣΤΟΓΑΝΝΙΔΗ, «*Το μάθημα των θρησκευτικών στη δημόσια εκπαίδευση: ένα μάθημα θέσεων, στοχασμού και ερμηνείας*», Σύνθεσις (Synthesis), τ. 5, τεύχ. 1, Ιούνιος 2016, σ. 41 επ., εδώ σ. 49 και passim, κατά τον οποίον η συνεπαγωγή ότι το μάθημα των θρησκευτικών είχε ομολογιακό και κατηχητικό χαρακτήρα δεν είναι συνεπής.

⁴⁸ Έτσι ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ [ΣΑΒΒΑΤΟΣ], Μητροπολίτης Μεσσηνίας *Εισήγηση* προς τη Διαρκή Ι. Σύνοδο της 5.11.2012 σε απάντηση του με αριθ. 4431/1915/10.10.2012 Συνοδικού Εγγράφου, Εκκλησία 89 (2012) 689 και το πλήρες κείμενο σε: <http://www.amen.gr> [7.11.2012].

⁴⁹ Βλ. προχείρως Γ. ΚΟΥΒΕΛΑΚΗ, «*Η θρησκευτική συνείδηση των παιδιών μας*», εφ. *Το Βήμα* της 22 Απριλίου 2018, σ. 24/49, ο οποίος σημειώνει ότι «η κρινόμενη απόφαση συνιστά ανατροπή των βασικών αξιωματών που στήριζαν τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας»: Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, «*Ποια συνταγματική αναθεώρηση;*», εφ. *Τα Νέα* της 23 - 25 Μαρτίου 2018, σ. 5, ο οποίος χαρακτηρίζει την ερμηνεία του Συμβουλίου της Επικρατείας «*ελληνοχριστιανική και όζουσα θεοκρατικού κατηχητισμού*»: Σ. ΤΣΙΧΛΙΑ, «*Το άρθρο 16 του Συντάγματος*», εφ. *Το Βήμα* της 25 Μαρτίου 2018, σ. Α 28, ο οποίος αντιμετωπίζει την απόφαση ως τεκμήριο της διαπίστωσης ότι «*ποτέ άλλοτε [...] η Εκκλησία δεν ήταν τόσο καθοριστικά παρούσα ως μηχανισμός ιδεολογίας και πολιτικής*»: πρβλ. Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟ, «*Το Σύνταγμα και τα Θρησκευτικά στα σχολεία*», εφ. *Θέμα* της 15 Απριλίου 2018, σ. 59, κατά τον οποίο η απόφαση απέτυχε στην αναζήτηση της «*μεσότητας*», στην επίτευξη της «*πρακτικής αρμονίας*» μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων (άρθρα 3, 13 § 1 και 16 § 2 Σ.).

⁵⁰ Σ.τ.Ε. 660/2018 (σκ. 14): πρβλ. ομοίως Διοκ. Εφ. Αθ. 2704/1987: ΝοΒ 1988, σ. 1509. Ωστόσο, διαφορετική θέση είχε διατυπώσει το Συμβούλιο της Επικρατείας σε προγενέστερη απόφασή του σε γνωμοδοτικό σχηματισμό: Σ.τ.Ε. ΠΕ 347/2002: Νομοκανονικά 1/2003, σ. 158 επ., με *Παρατηρήσεις* Α. Ν. ΜΑΡΙΝΟΥ (σ. 161-165) και *Σχόλιο* Γ. Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ (σ. 165-168), που είχε κρίνει ότι η πρόσδοση στο μάθημα των θρησκευτικών κατηχητικού ή θρησκευσιολογικού περιεχομένου ανήκει στη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη, η οποία του παρέχεται από το Σύνταγμα.

⁵¹ Βλ. συναφώς και Θ. Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «*Μάθημα (θρησκευτικής) ταυτότητας ή μάθημα (διαθρησκειακού) διαλόγου; (Παρατηρήσεις στη Σ.τ.Ε. 660/2018 Ολομ.)*», Νομοκανονικά 1/2018, σ. 77 επ. [78 in fine], ο οποίος επισημαίνει ότι «η θεμελίωση της κρίσης της κύριας πλειοψηφίας (υπήρξε και συγκλίνουσα γνώμη) δεν εμφανίζει πρωτοτυπία στη βασική επιχειρηματολογία της, καθώς ενέμεινε στη νομολογία των τελευταίων 30 ετών...»

⁵² Βλ. κριτική θεώρηση της άποψης αυτής από τον Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, «*Θρησκεία και εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης*», Book's Journal, τεύχ. 7/2011.

⁵³ Υπ' αυτήν την έννοια η θρησκευτική αγωγή με τη συγκεκριμένη στόχευση παύει να αποτελεί δικαίωμα των γονέων και μετατρέπεται σε υποχρέωση προς την οποία πρέπει να συμμορφωθούν. Πρβλ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, «*Το συνταγματικό και διεθνές νομικό πλαίσιο της διδασκαλίας των θρησκευτικών και το δικαίωμα εξαίρεσης από αυτή*», Ομιλία στην ημερίδα που διοργάνωσε στις 20.2.2016, στη Θεσσαλονίκη, ο Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος «ΚΑΙΡΟΣ - για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα» με θέμα «*Το μάθημα των θρησκευτικών και ο δημόσιος*

στο πλαίσιο της θρησκευτικής τους ελευθερίας, δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών⁵⁴, χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια, εφ' όσον οι γονείς τους υποβάλουν αξιόπιστη δήλωση ότι δεν επιθυμούν, για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, ήτοι διότι είναι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι ή άθεοι, να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών που έχει το προεκτεθέν περιεχόμενο, χωρίς η δήλωση αυτή να παραβιάζει τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 Σ., εφ' όσον γίνεται χάριν απαλλαγής (των τέκνων τους) από την, επιβαλλόμενη κατ' αρχήν από το Σύνταγμα και το νόμο υποχρέωση παρακολουθήσεως του μαθήματος αυτού.

Εάν αποδεχθούμε για την οικονομία της συζητήσεως την ορθότητα της δικαστικής κρίσεως περί εννοιοδοτήσεως της θρησκευτικής αγωγής αποκλειστικά με βάση το ορθόδοξο δόγμα - κρίση για την οποία διατηρώ επιφυλάξεις -, το Συμβούλιο της Επικρατείας τυποποιεί ορθώς το καθεστώς της απαλλαγής από ένα μάθημα θρησκευτικών που θα έχει το συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Επομένως, στην περίπτωση που η έμφαση δίνεται στην ορθόδοξη δογματική και εκκλησιολογία - πολλώ δε μάλλον όταν η τελευταία έχει αποκλειστικό χαρακτήρα- το μάθημα διακρίνεται από μία μερική θρησκευτική ουδετερότητα⁵⁵ και θα πρέπει να προβλέπεται, κατ' ενάσκηση του συνταγματικώς (άρθρο 13 §1) κατοχυρωμένου δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία, η δυνατότητα για τους ετερόδοξους ή/και αλλόθρησκους μαθητές εξαίρεσης και απαλλαγής από τη συμμετοχή τους σε αυτό⁵⁶. Η απαλλαγή αυτή, ωστόσο, δεν πρέπει να γίνεται απροϋποθέτως⁵⁷, ήτοι με μόνη την επίκληση λόγων [θρησκευτικής] συνείδησης⁵⁸.

χώρος», <https://www.evenizelos.gr/speeches> (31.8.2017), ο οποίος παρατηρεί ως προς τη δήλωση εξαίρεσεως τα εξής: «Το δικαίωμα εξαίρεσης ορισμένοι νομίζουν ότι ασκείται όπως ασκείται το δικαίωμα του αντιρρησία συνείδησης να αρνηθεί να αναλάβει όπλα. Εδώ όμως δεν πρόκειται για μία εξαίρεση από μια συνταγματική υποχρέωση π.χ. συμβολής στην άμυνα του κράτους των δυναμένων να φέρουν όπλα. Αυτό που κάνει ο γονιός (ή ο ενήλικας μαθητής) δεν είναι εξαίρεση από συνταγματική υποχρέωση, αλλά άσκηση ρητού δικαιώματος συνταγματικής και διεθνούς περιωπής να καθορίζει την εκπαίδευσή του παιδιού του (ή του εαυτού του ο ενήλικας) με βάση τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις του. Δεν μπορείς λοιπόν να τον καλέσεις να αποδείξει ότι δεν είναι χριστιανός, ότι δεν είναι ορθόδοξος και έτσι εξαιρείται. Όχι, εξαιρείται άμα τη δηλώσει του».

⁵⁴ Πρβλ. σχετικώς Ι. ΚΤΙΣΤΑΚΙ, «*Τα θρησκευτικά στα σχολεία: προσπαίζοντας τον πλουραλισμό στην εκπαίδευση μέσω Στρασβούργου. (Με αφορμή τη Σ.τ.Ε. 660/2018 Ολομ.)*», Νομοκανονικά 1/2018, σ. 71 επ. [75], ο οποίος σημειώνει ότι «το άρθρο 2 του πρώτου πρόσθετου στην Ε.Σ.Δ.Α. πρωτοκόλλου αναγνωρίζει, χωρίς επιφυλάξεις, δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών που διδάσκεται κατά τρόπο κατηχητικό. Αντίθετα, δεν αναγνωρίζει δικαίωμα απαλλαγής από μάθημα Θρησκευσιολογίας, παρά τις σοβαρές ενστάσεις που μπορεί να έχει κανείς αναφορικά με τη μειωμένη προστασία των δικαιωμάτων των άθεων, των αγνωστικιστών και των υλιστών γονέων».

⁵⁵ Σύμφωνα με τη ΣΤ. ΘΑΝΟΥ, «*Ο ουδέτερος πρώτος τον λίθο βαλέτω*», Σχόλιο στην απόφαση «*Lautsi κ.α. κατά Ιταλίας*» (18.3.2011), ΕφημΔΔ 2/2011, σ. 222 επ., ιδίως σ. 225, η ουδετερότητα μπορεί να έχει δύο όψεις: μία ακραία, γαλλικής έμπνευσης, που ταυτίζεται με την απόλυτη απάλειψη κάθε θρησκευτικού στοιχείου από το εκπαιδευτικό περιβάλλον, και μία άλλη, που θεμελιώνεται, έστω εμμέσως, στις παραδόσεις και στα ιστορικά χαρακτηριστικά των ενδιαφερόμενων Κρατών· πρβλ. συναφώς D. KYRITSIS and S. TSAKYRAKIS, «*Neutrality in the classroom*», I-CON (2012) 1-18.

⁵⁶ Βλ. όμως και Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, «*Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας με ή χωρίς την αναθεώρηση του Συντάγματος*», Νομοκανονικά 1/2017, σ. 9 επ., εδώ σ. 16, ο οποίος υποστηρίζει ότι «καθολική υποχρεωτικότητα, χωρίς δικαίωμα αποχής δια απλής δηλώσεως, δεν μπορεί να υπάρξει ούτε για θρησκευσιολογικό μάθημα ούτε για ανοικτό θρησκευσιολογικό και φιλοσοφικό μάθημα». Πρβλ. και απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση «*Folgerø et autres c. Norvège*» της 29 Ιουνίου 2007.

⁵⁷ Βλ. Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «*Προς μια εκπαίδευση à la carte*», εφ. *Το Βήμα* της 10.8.2008, σ. Α 19, ο οποίος υπογραμμίζει τον κίνδυνο η απροϋπόθετη απαλλαγή «να οδηγήσει βαθμιαίως σε ένα σύστημα παροχής της μέσης εκπαίδευσής à la carte», κίνδυνος ο οποίος δεν πρέπει αφελώς να αγνοείται ...

Αντιθέτως, αναγκαίος όρος και ικανή συνθήκη για την τυχόν χορήγηση της απαλλαγής θα είναι είτε η προηγούμενη οικειοθελής δήλωση του θρησκευόμενου του ετερόδοξου ή αλλόθρησκου μαθητή είτε, έστω, η απλή δήλωσή του ότι δεν είναι ορθόδοξος. Μόνη η επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς περαιτέρω εξειδίκευση θα πρέπει να θεωρείται αρκετή για την απαλλαγή στην περίπτωση που η αναφορά στο θρησκευτικό φαινόμενο γίνεται με τρόπο ισότιμο και ισοβαρή.

Στην προκειμένη περίπτωση, μάλιστα, ουδόλως προσβάλλεται η αρνητική θρησκευτική ελευθερία⁵⁹ του ενδιαφερομένου, υπό την έκφραση της μη αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, καθώς η συνταγματική προστασία λειτουργεί, όπως άλλωστε και κάθε ατομικό δικαίωμα, σε περίπτωση που η προσβάλλουσα το δικαίωμα συμπεριφορά της πολιτείας είτε κατατείνει ευθέως στην παραβίασή του είτε, πάντως, μπορεί, αμέσως ή εμμέσως, να οδηγήσει στη δημιουργία απαγορευμένων διακρίσεων με βάση το θρήσκευμα. Τέτοια περίπτωση, πάντως, δεν συντρέχει όταν η δήλωση του θρησκευόμενου γίνεται όχι για τη δημιουργία δυσμενών διακρίσεων αλλά, αντιθέτως, όπως εν προκειμένω, για τη διευκόλυνση στην άσκηση δικαιωμάτων και την απόδειξη έννομων σχέσεων⁶⁰.

Ωστόσο, είναι δεδομένο ότι το καθεστώς της απαλλαγής⁶¹ έχει τεθεί πλέον υπό νέα ερμηνευτική οπτική μετά από την πρόσφατη υλοποίηση κυβερνητικού σχεδιασμού περί αναμόρφωσης και αναδιάταξης του προγράμματος σπουδών για το μάθημα των θρησκευτικών στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση⁶². Ιδίως, μάλιστα, όταν τα θρησκευτικά αντιμετωπίζουν πλέον με μία ευρύτητα το θρησκευτικό φαινόμενο, με τη διδακτική τους αναφορά να μην περιορίζεται στην επικρατούσα Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία διεκδικεί ρόλο και λόγο στη διαμόρφωση του περιεχομένου τους, αλλά να καταλαμβάνει και άλλες, περισσότερο ή λιγότερο γνωστές θρησκείες⁶³.

3. Συμπεράσματα

⁵⁸ Την απροϋπόθετη απαλλαγή πρεσβεύει, μεταξύ άλλων, ο Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, «Η θρησκεία στα σχολεία», εφ. *Έθνος* της 20.10.2015.

⁵⁹ Για μια ερμηνεία του άρθρου 13 Σ. περί θρησκευτικής ελευθερίας, βλ. όλως προσφάτως Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ/ Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ σε: ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ/ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ/ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ/ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, Ερμ.Συντ (2017), σ. 288 - 308, όπου συγκεντρωμένη και η σχετική βιβλιογραφία (σ. 288 - 290)· πρβλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ - ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, δ' έκδ., 2017, σ. 309 επ.

⁶⁰ Π.χ. συμμετοχή στην παρακολούθηση μαθημάτων της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, όπως το μάθημα των θρησκευτικών, εκπαιδευτικό καθεστώς μουσουλμανοπαίδων, νομική μορφή των ισραηλιτικών κοινοτήτων, απαλλαγή από τη στράτευση όσων έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης, τυπολογία της ορκοδοσίας, κτήση ελληνικής ιθαγένειας από αλλογενή αγιορείτη κ. εξ.· έτσι ορθώς η *μειοψηφία* της Σ.τ.Ε. 2281/2001 [Ολομ.].

⁶¹ Πρβλ. Θ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *όπ. π.*, σ. 91, ο οποίος θεωρεί «χιμαιρικό στόχο» τη δυνατότητα « να υπάρξει ένα είδος αντικειμενικού, κριτικού και πλουραλιστικού μαθήματος, από το οποίο δεν θα υποβάλλονται δηλώσεις (ή δεν θα αναγνωρίζεται δικαίωμα;) απαλλαγής για λόγους θρησκευτικής συνείδησης».

⁶² Οι νέες Υπουργικές Αποφάσεις είναι η 101470/Δ2/16.6.2017 (Ε.τ.Κ Β' 2104) για το Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο και η 99058/Δ2/13.6.2017 (Ε.τ.Κ. Β' 2105) για το Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος στο Γενικό και Επαγγελματικό Λύκειο.

⁶³ Βλ. συναφώς και τη με αριθ. πρωτ. 12005/Φ1 ΕΞ215593/25.1.2017 απάντηση, στο πλαίσιο άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου, του Υπουργού Παιδείας Κ. Γαβρόγλου, όπου δηλώνεται, ενόψει των νέων μη ομολογιακών ή μονο-ομολογιακών προγραμμάτων σπουδών, η πρόθεση να «αναπροσαρμοστεί η υφιστάμενη πολιτική περί απαλλαγών», η οποία θα αφορά μια ειδική Επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας, όπου θα αναφέρονται όλα τα αιτήματα απαλλαγών, «εφόσον τεκμηριώνονται οι λόγοι απαλλαγής αποκλειστικά και μόνο ως προς την παραβίαση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης».

Θα ήθελα να ολοκληρώσω την εισήγησή μου με τρεις συμπερασματικές διαπιστώσεις:

1. Είναι αλήθεια ότι δεσπόζουσα θέση στις αναφορές που απευθύνουν οι πολίτες ιδίως προς τον ΣτΠ κατέχουν τα κρίσιμα ζητήματα της *θρησκευτικής ελευθερίας*. Στις σχετικές αποφάνσεις της Αρχής παρίσταται έκδηλη η προσπάθειά της να «*εμφυσήσει στη δημόσια διοίκηση ένα πνεύμα “ευλαβικής” τήρησης των συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν το “απαραβίαστο” της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης*»⁶⁴. Μάλιστα, επειδή ο ΣτΠ αποτελεί στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τη φωνή της κοινής λογικής, η επίκληση της οποίας προβάλλει εκ πρώτης όψεως απολύτως αναγκαία απέναντι σε μία διοίκηση που έχει εγκλωπώσει τη σχολαστική νομιμοφάνεια, αυτή [η διοίκηση] ανευρίσκει στις εισηγήσεις του, ιδιαιτέρως σε ζητήματα ατομικών δικαιωμάτων, «*επιχειρήματα υποστηρικτικά των επιλογών, στις οποίες η ίδια ήδη [ενδεχομένως] προδιετίθετο να προβεί, αλλά δίσταζε να το πράξει*»⁶⁵.

2. Περαιτέρω, ένα κρίσιμο ζήτημα που δεν πρέπει να παροράται είναι η διαφορετική φύση, επομένως και λειτουργία των δύο, εν προκειμένω, Ανεξάρτητων Αρχών, δηλαδή του ΣτΠ και της ΑΠΔΠΧ.

Πιο συγκεκριμένα, στην αρμοδιότητα του ΣτΠ εμπίπτει κάθε κακοδιοίκηση στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης⁶⁶, ενώ η ΑΠΔΠΧ ελέγχει οποιονδήποτε κατέχει και διατηρεί αρχείο προσωπικών δεδομένων είτε είναι ιδιώτης είτε δημόσιος φορέας. Σε αντίθεση προς την ΑΠΔΠΧ, οι πράξεις της οποίας δεν εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου, ο ΣτΠ «*ξεκίνησε τον βίο του απαλλαγμένος από το βάρος τέτοιων νομικών ζητημάτων, δεδομένου ότι οι αποφάνσεις του ανήκουν μάλλον στον κόσμο των ιδεών παρά στον κόσμο των πράξεων*»⁶⁷. Εντούτοις, είναι γεγονός ότι, παρά τη διαφορετικότητα του ρόλου τους, μεταξύ του ΣτΠ και της ΑΠΔΠΧ έχει αναπτυχθεί μία σχέση⁶⁸ «*ανάδρασης, η οποία συντείνει, στο μέτρο που εξαρτάται από τις δυνάμεις των δύο Αρχών, στην επίτευξη ενός καλύτερου για τον πολίτη αποτελέσματος*»⁶⁹. Ενδεικτική προς τούτο είναι η εδώ εξεταζόμενη περίπτωση της *απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών*, στην οποία, όπως ήδη καταδείχθηκε, αναμείχθηκαν αμφότερες οι Αρχές τόσο κατά τη γένεση του ζητήματος το έτος 2002 όσο και κατά τη μετέπειτα πορεία και εξέλιξή του.

3. Τέλος, δεν είναι αυτονόητο ότι η Διοίκηση «*πείθεται*» από τον Συνήγορο ούτε ότι «*πειθαρχεί*» στην Αρχή Προστασίας⁷⁰. Δεν σπανίζει έτσι το φαινόμενο η κρατική διοίκηση να αντιμετωπίζει αδιάφορα ή ενίοτε και αρνητικά τις σχετικές

⁶⁴ Έτσι ΚΑΜΙΝΗΣ, «*Συνήγορος του Πολίτη κ.λπ.*», όπ. π., σ. 597.

⁶⁵ Βλ. ΤΣΑΠΟΓΑ, «*Από το διοικητικό έλεγχο κ.λπ.*», όπ. π., σ. 15-16.

⁶⁶ Βλ. συναφώς Β. ΤΖΕΜΟΥ, «*Η “σύννομη κακοδιοίκηση”*»: ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ (επιμ.), Σύγχρονα ζητήματα δημοσίου δικαίου, 2018, σ. 8-22 [= προδημοσίευση «*Δημόσιο Δίκαιο*» 2017 (2,3) 95-108].

⁶⁷ Βλ. ΤΣΑΠΟΓΑ, όπ. π., σ. 11.

⁶⁸ Βλ. Ν. ΦΡΑΓΚΑΚΗ, «*Ο ΣτΠ, η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων και η Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σύνθεση και μορφές δράσης*» σε: Ο Συνήγορος του Πολίτη. Ένας θεσμός της εποχής, Αθήνα: εκδ. Κίνηση Πολιτών για μία ανοικτή κοινωνία, 2005, σ. 23 επ., εδώ σ. 25, ο οποίος παρατηρεί ότι «*δεν είναι άμοιρο συμβολικής τουλάχιστον σημασίας, ότι ο πρώτος Συνήγορος του Πολίτη, ο Νικηφόρος Διαμαντούρος, ήταν αναπληρωματικό μέλος της Αρχής Προστασίας μέχρις ότου ανέλαβε τα καθήκοντά του ως Συνήγορος του Πολίτη*».

⁶⁹ *Αυτόθι*.

⁷⁰ Έτσι ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ, όπ. π., σ. 26.

αποφάνσεις των Ανεξάρτητων Αρχών και να μην υιοθετούν τις συστάσεις (ΣτΠ) ή αποφάσεις τους (ΑΠΔΠΧ)⁷¹. Η στάση τους αυτή ερείδεται συχνά στην προσχηματική επιχειρηματολογία ότι οι Ανεξάρτητες Αρχές δεν έχουν, παρά τη συνταγματική και νομοθετική κατοχύρωση και θωράκισή τους, δημοκρατική νομιμοποίηση, λόγω της μη εκλογής των μελών τους, τα οποία συνέπεται ότι διορίζονται... Αυτός ο αρνητισμός με τον οποίον είναι συχνά εγκιβωτισμένη η δημόσια διοίκηση στη στάση της απέναντι στις Ανεξάρτητες Αρχές και δη στον ΣτΠ έχει ως άφευκτη συνέπεια να παρατηρείται, ως μη όφειλε, επανάληψη, ανακύκλωση και αναζωπύρωση παλαιών γνώριμων θεμάτων στις υποθέσεις που κατά καιρούς τον απασχολούν. Εάν εξετάσει, λοιπόν, κανείς τη διοικητική και νομοθετική υιοθέτηση και αποδοχή των πράξεων του ΣτΠ θα διαπιστώσει ότι η *απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών* καταλέγεται στα ζητήματα εκείνα τα οποία επανέρχονται με μεγαλύτερη ή μικρότερη συχνότητα στο προσκήνιο... Άλλωστε, αυτό που πρέπει να παραμένει εγχάρακτο στη συλλογική συνείδηση είναι ότι *«η θρησκευτική ελευθερία είναι μία κατάκτηση την οποία πρέπει να βιώνουμε και να αποδεικνύουμε καθημερινώς, και όχι απλή διακήρυξη αρχών, την οποία θυμόμαστε όποτε μας συμφέρει, προκειμένου να βαυκαλιζόμαστε ότι ανήκουμε στους πολιτισμένους λαούς...»*.⁷²

⁷¹ Βλ. Α. Χ. ΤΑΚΗ, «Ο Συνήγορος του Πολίτη, Συνήγορος των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων», ΔτΑ 23/2004, σ. 921 επ., εδώ σ. 926, ο οποίος επισημαίνει ότι «η διοίκηση εκδηλώνει συχνά επίμονη άρνηση να αποδεχθεί τις προτάσεις του Συνηγόρου του Πολίτη, ενίοτε δε δυστροπεί στη συνεργασία της μαζί του».

⁷² Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Ψευδοπροβλήματα και αγκυλώσεις»: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Εκκλησία και Πολιτεία, 1993, σ. 80-84.